

Arhitekt Gottfried Semper i nove tehnike ukrašavanja pročelja u hrvatskom historicizmu – sgraffito dekoracija

DRAGAN DAMJANOVIĆ

Izvorni znanstveni rad
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
IVANA LUČIĆA 3
10 000 ZAGREB
ddamjano@ffzg.hr

Članak govori o uporabi sgraffita kao tehnike ukrašavanja pročelja u historicizmu Hrvatske od 1870-ih do početka 20. stoljeća. Njegova se pojava tumači utjecajem arhitekta Gottfrieda Sempera te rezultatom nastojanja Ise Kršnjavoga. Najbrojnije su građevine ukrašene sgraffitom realizirane u Zagrebu, a projektirali su ih arhitekti poput Franje Kleina, Hermana Bolléa, Kune Waidmanna i drugih. Primjere pročelja ukrašenih sgraffitom može se pronaći i u arhitekturi historicizma u Rijeci i Splitu.

Ključne riječi: sgraffito, historicizam, neorenesansa, Gottfried Semper, Herman Bollé, Kuno Waidmann, Iso Kršnjavi, Ivan Plochberger, Eduard Haase, Josip Dryak

UVOD

Tijekom 1860-ih u hrvatskoj se arhitekturi historicizma počinju primjenjivati u obradi pročelja novi materijali. Umjesto do tada dominantnih žbukanih, odnosno štukoukrasa, te u primorskome i gorskome dijelu zemlje redovito korištenoga kamena, započinje uporaba ornamenata od terakote, najčešće industrijski proizvedenih, što se na području sjeverozapadne Hrvatske može na prvome mjestu zahvaliti arhitektu Franji Kleinu.

Proces će se uvođenja novih materijala dodatno ubrzati krajem 1870-ih i početkom 1880-ih godina kada se pod utjecajem tekstova te izvedenih arhitektonskih djela arhitekta Gottfrieda Sempera, a putem nastojanja Isidora Kršnjavoga, u arhitekturu Zagreba i kontinentalne Hrvatske pokušava uvesti princip da je „istinitost i pošteno izticanje materijala jedno [...]

od kardinalnih načelâ praktične estetike“. Umjesto primjene *lažnih* „cementnih“ (odnosno betonskih) ornamenata, zagrebački arhitekti započinju izvoditi pročelja svojih građevina od fasadne opeke i kamena, a uvode i do tada u nas gotovo nepoznatu tehniku izvedbe ornamenata sgraffitom, koji postaje u tim godinama popularnim u cijeloj Europi. Arhitekti Ivan Plochberger, Kuno Waidmann, Herman Bollé, Matija Antolec i drugi ovu tehniku, raširenu u arhitekturi 15. i 16. stoljeća, primjenjuju ponajprije na neorenesansnim, no katkada i na neogotičkim građevinama. Iako je mali broj pročelja s izvornom sgraffito ornamentikom sačuvan, na osnovi vijesti iz novina, starih fotografija i projekata ovim će se tekstom nastojati prikazati koliko je ona krajem 19. stoljeća u nas bila raširena te na koje su se uzore oslanjali zagrebački arhitekti.

U završnome dijelu članka govori se kratko i o pojavi ovoga tipa arhitektonske dekoracije u drugim dijelovima Hrvatske, ponajprije u Rijeci te Splitu.¹

POJAVA I ŠIRENJE SGRAFFITO
ORNAMENATA U ARHITEKTURI 19.
STOLJEĆA

Primjena je sgraffito tehnike pri izradi ornamenata započela još u prapovijesti pri ukrašavanju keramičkih posuda, a u arhitekturi se po svoj prilici počela koristiti u antici. Veliku će raširenost doživjeti međutim tek tijekom 15. i 16. stoljeća u renesansnoj Firenci i Rimu, odakle će se proširiti po ostatku Italije, a naposljetku i sjeverno od Alpa gdje će postići veliku popularnost (osobito u Bavarskoj, Austriji, Češkoj i drugim dijelovima Njemačke i Srednje Europe). U Hrvatskoj se javljala povremeno i prije 19. stoljeća, no nije bila tako raširena kao u arhitekturi drugih navedenih prostora Europe.

Način se izvedbe sgraffita mijenjao tijekom stoljeća, a i mnogi su slikari/arhitekti, kako renesanse tako i 19. stoljeća, uvodili promjene, osobito u izboru materijala, s ciljem osiguravanja što veće trajnosti izvedene dekoracije. Bez obzira na to što postoje velike razlike u odabiru vrste žbuke, proces je izrade ornamenata u osnovi srodan kod svih tipova sgraffita – na pročelja se nanosi više slojeva žbuke od kojih su gornji slojevi različitih boja. Ornament se dobiva tako što se urezivanjem otklanja tanki gornji (najčešće svjetliji) sloj žbuke kako bi se otkrio donji (najčešće tamniji) sloj. Kako bi se spriječilo nakupljanje prašine, gornji se sloj žbuke reže koso. Dakako, odabir boja donjega i gornjega sloja može varirati. Ponekad je donji sloj žbuke svjetliji, a katkada se koristi i više slojeva žbuke raznolikih boja kako bi se dobila koloristički složenija kompozicija. Sgraffito se izvodi dok je žbuka još svjež pa je po tome ova tehnika bliska fresci.²

Budući da su se sgraffito ornamenti pokazali na fasadama trajnijima od fresaka, brzo su se proširili u renesansnim stoljećima. Iz istih razloga dolazi do njihove obnove u 19. stoljeću što se ponajprije može zahvaliti čuvenomu njemačkom arhitektu Gottfriedu Semperu. Semperovo mjesto u povijesti arhitekture 19. stoljeća nije potrebno naširoko razlagati. Riječ je o nesumnjivo jednom od najznačajnijih teoretičara, ali i praktičnih arhitekata historicizma. Rođen u Altoni kod Hamburga, školovan u Münchenu i Parizu, prvi je dio svoje karijere izgradio u Dresdenu gdje je projektirao neke od prvih primjera neorenesansnih građevina u arhitekturi 19. stoljeća uopće – čuveno Dvorsko kazalište (1838. – 1841., izgorjelo 1869.), Galeriju slika (1847. – 1854.) i brojne palače. Revitalizirajući renesansu, Semper je paralelno revitalizirao i tehniku sgraffita nakon što je uvidio da se ona iznimno često koristila u vrijeme dominacije ovoga stila u Italiji.³

Nakon što je postavio sgraffito ornamente po prvi put u svojem opusu na pročelja spomenutoga Dvorskog kazališta u Dresdenu, vrlo se brzo ponovno odlučio za njih pri projektiranju glavnoga pročelja kuće svojega brata Wilhelma Sempera, podignute u Hamburgu između 1843. i 1846. godine. Na njoj se već jasno očituje težnja da dekoracija koju je projektirao nema samo estetski učinak, nego da šalje i jasne poruke o svrsi zgrade ili karakteru vlasnika, čime je ovaj arhitekt odigrao važnu ulogu u „rehabilitaciji“ simbola u arhitekturi. U slučaju zgrade Wilhelma Sempera to je značilo da je apotekarski posao njegova brata bio istaknut simbolima te struke izvedenima sgraffito tehnikom.⁴

Na sličan je način postupio kada mu se, gotovo desetljeće i pol kasnije, pružila prilika izvesti zgradu doma institucije na kojoj je desetljećima predavao, ciriške Politehnike (1858. – 1864.), na kojoj veliki dio njezina sjevernog pročelja prekriva sgraffitom. Ikonografija je ciriških sgraffita vezana uz ulogu zgrade kao obrazovnoga centra raznih tehničkih struka, pa se susreće mnoštvo simbola znanosti, umjetnosti te portretni medaljoni istaknutih tehničara (kao svojevrsna galerija „predaka“ struke). Sadrži i motive pelikana i feniksa koji ne simboliziraju na ovome mjestu Krista, nego žrtvovanje znanstvenika za znanost i konstantno obnavljanje umjetnosti.⁵ (sl. 1)

S obzirom na to da je riječ o značajnoj i čuvenoj zgradi u arhitektonskim krugovima u Europi, nesumnjivo je upravo ovo djelo odigralo ključnu ulogu u daljnjemu širenju sgraffita u neorenesansnoj arhitekturi historicizma.

Većina je ovih građevina projektirana i izvedena u godinama prije nego što je Semper objavio svoje najvažnije teorijsko djelo *Stil u tehničkim i tektonskim umjetnostima ili praktična estetika* (izdano u dvama svescima, 1861. i 1863.). U njemu je, kako je dobro poznato, razložio svoje viđenje porijekla ornamenata. Smatrao je kako je praumjetnost iz koje su potekli svi ornamenti – tekstilna. Ornamenti razvijeni pri izradi tekstilnih predmeta počeli su se upotrebljavati potom u izradi keramike,⁶ a upravo se pri dekoriranju keramičkih predmeta, kako je već i navedeno, najprije, po Semperu, počela koristiti sgraffito tehnika.⁷ Iz tekstila i keramike prelaze ornamenti i u arhitekturu i u druge umjetnosti.

Postavlja se, dakako, pitanje kako se u načela *praktične estetike*, za koju se Semper zalagao, uopće mogao uklopiti sgraffito, s obzirom na to da je riječ o tehnici koja je čisto dekorativna, bez neke *praktične* svrhe. Pišući o oživljavanju sgraffita u 19. stoljeću u prilogu objavljenome u *Zeitschrift für bildende Kunst* 1868., Semper je obrazložio da je riječ o tehnici koja se primjenjuje tamo „gdje je arhitektura prisiljena koristiti žbuku pri pokrivanju pročelja... čime ovaj generalno zanemareni dio građevine dobiva na važnosti i približava se umjetnosti [estetizira se, op. a]“.⁸

Sl. 1. Gottfried Semper, Sjeverno pročelje zgrade Politehnike u Zürichu sa sgraffito dekoracijom, 1858. – 1864.; fot. D. Damjanović, 4. 11. 2015.

Dakle uporaba sgraffita također proizlazi iz praktičnosti. Kada se već velike površine zida moraju, zbog novčanih razloga, klime i/ili nedostupnosti materijala, žbukati, opravdano ih je ornamentirati u tehnici koja se izvodi od žbuke, sgraffitu. Dakako, sgraffito je u Semperovu opusu, kao i u djelima drugih arhitekata 19. stoljeća, odraz na prvome mjestu *horror vacua* prisutnoga u arhitekturi visokoga i kasnoga historicizma, odnosno ljubavi toga vremena za bogatom dekoracijom.

Sl. 2. Heinrich Ferstel, Glavno pročelje zgrade Muzeja primijenjenih umjetnosti u Beču (prije Austrijski muzej za umjetnost i industriju) sa sgraffitima Ferdinanda Laufbergera, 1866. – 1871.; fot. D. Damjanović, 12. 9. 2018.

Prema tvrdnjama nepotpisanoga autora članka u engleskome viktorijanskom časopisu *The British Architect* iz travnja 1875. Semper je isprva nastojao prikriti informacije o načinu izrade sgraffita, no jedan je od izvođača radova na njegovim drezdanskim građevinama odao „tajnu“ pa se tehnika počela širiti europskom arhitekturom.⁹ Bez obzira na to što nije sigurno je li ova informacija točna ili ne, sigurno je da su Semperova djela odigrala ključnu ulogu u ponovnome širenju izrade sgraffito tipa dekoracije,

osobito u zgradama koje su podizane u neorenesansnome stilu. Sa širenjem toga neostila, koji je od 1860-ih počeo dominirati europskom stambenom i javnom arhitekturom, širila se i sgraffito tehnika obrade pročelja.

Za pojavu je sgraffita u hrvatskoj arhitekturi bilo nesumnjivo od ključne važnosti njegovo širenje u arhitekturi Beča 1860-ih i 1870-ih. Upravo u vrijeme kada Semper završava zgradu ciriške Politehnike gradi se prva monumentalna javna građevina na Ringu čija su pročelja ukrašena sgraffitom – zgrada Austrijskoga muzeja za umjetnost i industriju (danas Muzej primijenjenih umjetnosti). (sl. 2) Ovo čedo prvoga austrijskog povjesničara umjetnosti Rudolfa Eitelbergera von Edelberga, podignuto 1869. – 1871. po projektu Heinricha von Ferstela, i na pročeljima i u unutrašnjosti, trebalo je pokazati mogućnosti, dosege i važnost umjetničkoga obrta pa ne čudi odluka da se na pročelje postavi dekoracija od tada vrlo pomodnoga i estetski prihvatljivoga sgraffita čija je uporaba bila tim opravdanija što je zgrada podignuta u stilu rane firentinske renesanse.¹⁰ (sl. 3)

Ferstel je i na pročeljima svoje druge ključne javne građevine na Ringu, središnje zgrade bečkoga sveučilišta, podignute gotovo desetljeće kasnije (1873. – 1884.), posegnuo za uporabom sgraffita koje je postavio na velike površine začelja ove zgrade, na dijelom ili u potpunosti zazidanim prozorima prostora u kojima se nalazi sveučilišna knjižnica.¹¹

U isto se vrijeme ova tehnika počela pojavljivati i u stambenoj arhitekturi, kako pokazuje vila Kratzer, podignuta 1863. u četvrti Hohe Warte u Beču prema projektu Theophila Hansena, koja je često bila reproducirana u vremenu kada je podignuta pa je stoga nesumnjivo imala stanovit utjecaj na suvremene arhitekate.¹²

Tijekom 1860-ih i 1870-ih sgraffito se, dakako, širi ne samo u arhitekturi Beča, nego i čitave Europe. Osobito je bio omiljen u krajevima u kojima je često korištena ova tehnika ukrašavanja pročelja i u ranijim razdobljima (Češka, Njemačka, Mađarska,...)¹³ te među Semperovim učenicima s ciriške Politehnike.

Tome je nesumnjivo pridonijelo i objavljivanje ključnih djela o renesansi u Italiji, poput Burckhardtove *Kulture renesanse u Italiji* (1860.), a potom *Povijesti renesanse u Italiji* (1867.), koja su iznimno utjecala na širenje neorenesanse u arhitekturi i na tehniku ukrašavanja pročelja karakterističnih za ovaj stil.¹⁴ U drugome spomenutom Burckhardtovu djelu jedno je poglavlje posvećeno izradi slika na fasadama i u njemu se kratko govori i o sgraffito fasadama. Prvo izdanje nije, doduše, sadržavalo ilustracije s primjerima uz to poglavlje, no već drugo izdanje (iz 1878.), i sva kasnija, jest.¹⁵ (sl. 4)

Istodobno u tim su se godinama izdavali i ilustrirani svesci s arhitektonskim snimkama cijelih pročelja ili dijelova pročelja ukrašenih sgraffitom. Već su

1868. Emil Lange, Joseph Brühlman i Ludwig Lange objavili knjigu predložaka za sgraffite prema, kako se ističe u podnaslovu, izvornim talijanskim radovima.¹⁶ (sl. 5, 6) Krajem 1870-ih i početkom 1880-ih (1877. – 1882.) objavljena su potom četiri sveska s crtežima sgraffito dekoracija Ferdinanda Laufbergera, koji je od 1868. radio kao profesor dekorativnoga slikarstva na Školi za umjetnički obrt (Kunstgewerbeschule) u Beču, i koji je autor spomenutih sgraffita na zgradi Austrijskoga muzeja za umjetnost i industriju.¹⁷ Kako će se vidjeti u nastavku teksta, radovi su ovoga autora osobito utjecali na izradu najreprezentativnijega sačuvanog primjera sgraffita u zagrebačkome historicizmu.

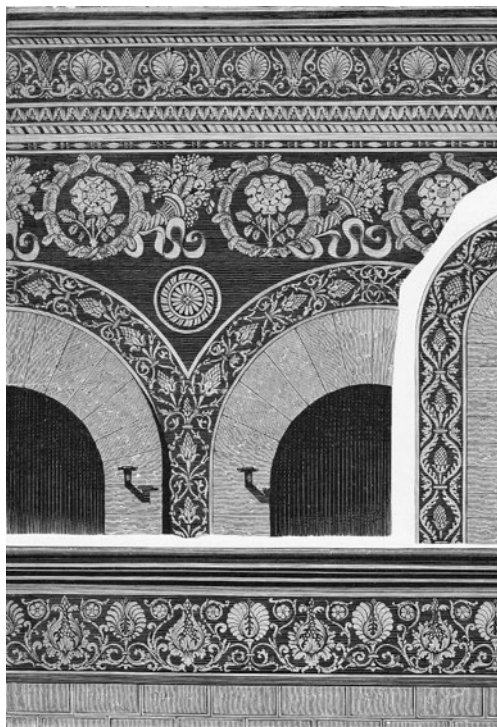
U SJENI SEMPERA. ISO KRŠNJAVI I
SGRAFFITO U ARHITEKTURI ZAGREBA
1870-IH I 1880-IH

Kao i u mnogim drugim segmentima hrvatske povijesti arhitekture i općenito umjetnosti zadnje četvrtine 19. stoljeća i u povijesti je korištenja sgraffita u ukrašavanju pročelja zgrada ključnu ulogu odigrao prvi hrvatski povjesničar umjetnosti Iso Kršnjavi. Kako je dobro poznato Kršnjavi je svoje stavove o umjetnosti bazirao na prvome mjestu na literaturi s polja povijesti umjetnosti, osobito srednjoeuropskoga, austrijskog i njemačkog kruga autora (Rudolfa Eitelbergera, Karla von Lützowa, Gottfrieda Sempera i drugih). Trajan je utjecaj na njegove poglede na umjetnost ostavila i okolnost da je u Beču studirao (slikarstvo, povijest umjetnosti i povijest) između 1866. i 1870., u doba gospodarske konjunktura kada se Ring intenzivno gradio i kada se utemeljuju ili 'skućavaju' brojne institucije čije je hrvatske varijante u godinama i desetljećima koja su dolazila Kršnjavi pokušao utemeljiti (i jednako tako 'skućiti') u Zagrebu.¹⁸ Tijekom njegova se studiranja gradi Austrijski muzej za umjetnost i industriju, a Semper objavljuje spomenutu studiju o sgraffitu u *Zeitschrift für bildende Kunst*, časopisu koji je u to vrijeme bio ne samo glavni, nego i jedini specijalizirani časopis za (povijest) umjetnosti na području Austro-Ugarske Monarhije, tako da je Kršnjavi zasigurno pratio njegov sadržaj (uostalom, kasnije je u više navrata bio autor članaka u njemu). Sigurno je dobro poznao i kasniju bečku Ferstelovu zgradu dijelom ukrašenu sgraffitima, zgradu Sveučilišta, pa je nesumnjivo da su ga bečka iskustva inspirirala da sredinom 1870-ih započne poticati korištenje sgraffita i u hrvatskoj (na prvome mjestu zagrebačkoj) arhitekturi.

Poželjnost korištenja sgraffito tipa dekoracije na pročeljima zgrada u Zagrebu, koliko je za sada poznato, spomenuo je prvi put u ožujku 1875. u pismu Ladislavu/Lacku Mrazoviću, uz Kršnjavoga nesumnjivo u to vrijeme najvažnijemu arbitru zbivanja na umjetničkoj sceni Zagreba i Hrvatske, a vezano

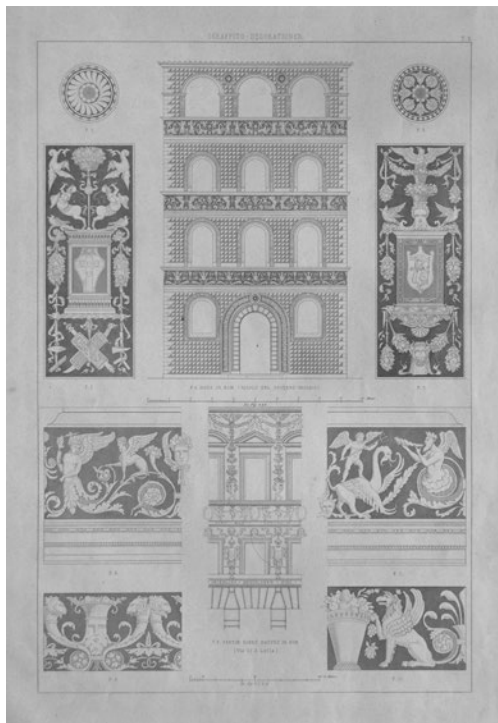
za pitanje izgradnje sjeverne strane Trga bana Jelačića. Kršnjavi se naime založio za podizanje kvalitetnih neorenesansnih palača na tome mjestu koje bi se dijelom mogle ukrašiti sgraffitom: „Kad birate epoku tako sam smion savjetovati Vam nebirajte dobu propadajuće umjetnosti već dobu najljepšega, a da budemo i praktični – najjeftinijeg styla to je rana Renaisanca Bramanta, netražeći ljepotu u bogatom detailu već u ljepoti razmjerja koja arkitekturi osobito i specialno prija. Potražimo uzor našim kućam u Firenci i Rimu uresimo ih sgraffittom il terakotom al neidimo tražiti uzore u onih koji su ih sami Bog zna od kud i kako skupili.“¹⁹

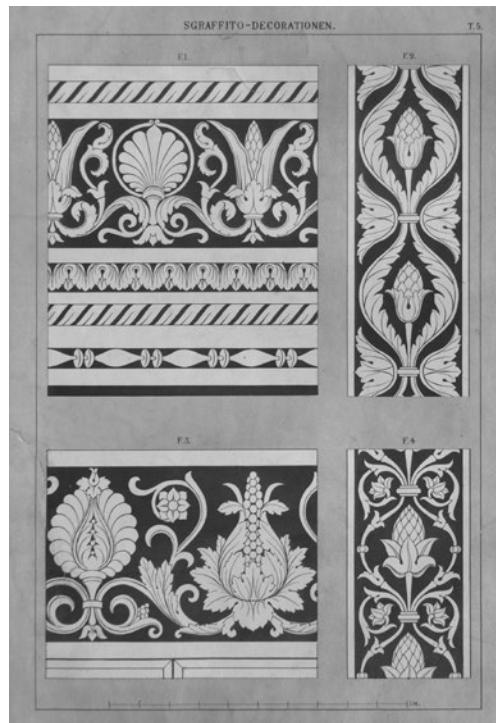
Sl. 3. Ferdinand Laufberger, Sgraffito motiv s bočnoga pročelja Ferstelove zgrade Muzeja primijenjenih umjetnosti u Beču (prije Austrijski muzej za umjetnost i industriju), 1866. – 1871.: fot. D. Damjanović, 30. 3. 2008.

Sl. 4. Renesansna sgraffito fasada u Firenci; Jacob Burckhardt, *Geschichte der Renaissance in Italien*, 5. izdanje (prerađeno od strane Heinricha Holtzinger), Paul Neff Verlag (Max Schreiber), Eszlingen a. N., 1912., 333, slika 317

Sl. 5.
Primjeri talijanskih renesansnih sgraffito dekoracija; Emil Lange, Joseph Bühlmann, Ludwig Lange, *Die Anwendung des Sgraffitto für Façaden-Decoration. Nach italienischen Originalwerken*, München, E. A. Fleischmann's Buch- und Kunsthandlung, Berlin, Gropius'sche Buchhandlung, 1867., 2

Sl. 6.
Primjeri talijanskih renesansnih sgraffito dekoracija; Emil Lange, Joseph Bühlmann, Ludwig Lange, *Die Anwendung des Sgraffitto für Façaden-Decoration. Nach italienischen Originalwerken*, München, E. A. Fleischmann's Buch- und Kunsthandlung, Berlin, Gropius'sche Buchhandlung, 1867., 5

Kršnjavijeva su nastojanja počela polučivati efekte nekoliko godina poslije nakon što je ponovno pokrenuo djelovanje Društva umjetnosti te time institucionalno počeo promicati raznolike inovacije u arhitekturi i umjetnosti. Sredinom godine u kojoj je reaktivirao djelatnost ovoga društva, u srpnju 1879., realizirana je prva sgraffito dekoracija o zagrebačkoj arhitekturi, ako je vjerovati autoru nepotpisanoga članka u listu *Obzor*. U članku su jasno istaknuti uzori za primjenu te dekoracije, kao i razlozi njezina uvođenja (ljepota, usprkos jeftinoći): „U Firenci i Rimu urešena su ciela pročelja liepih palača uresom ugriženim u mokri bojadisani ljeplj, tzv. Sgraffittom. U Beču počimalo se u novije vrijeme istim načinom urešivati kuće. Liep primjer je austrijski muzej za umjetnost i obrt. – Društvo umjetnosti postaralo se, da se taj način uresa, koji je preliep, a jeftin, i u nas uvede. G. Plohberger pripravno je primio dotičnu ponudu te je dao izvesti na svojoj novogradjenoj kući u Kukovićevoj ulici tim načinom ures vienca.“²⁰

Članak ne specificira o kojoj se Plochbergerovoj kući u Kukovićevoj ulici radi, no gotovo je sigurno da se misli na njegovu vlastitu kuću koju je sagradio iste godine (Kukovićeve 18, danas Hebrangova 20),²¹ na kojoj danas više nema vidljivih tragova sgraffita.

Ovaj je prvi zagrebački sgraffito imao neslavnu sudbinu. Samo pet dana nakon što je *Obzor* javio da je izveden objavljena je vijest da je izvođač dao premazati ornamente što je oštro kritizirano, jer su bili lijepi „i originalno komponovani“. U ovome je tekstu istaknuto i kako je u toj tehnici izveden dio dekoracije pročelja austrijskoga paviljona na Svjetskoj izložbi u Parizu 1879., što je piscu članka bio

dokaz vrijednosti i ljepote te vrste ukrasa.²² Kritika je očito urodila plodom, jer je uništen sgraffito nekoliko dana kasnije nadomješten novim, koji je izradio tada vrlo aktivni zagrebački dekorativni slikar Eduard Haase.²³

Vjerojatno je iste 1879. godine slikar Haase izveo sgraffito dekoraciju i na pilastrima i vijencu osobne kuće jednoga od najznačajnijih arhitekata historicističkoga Zagreba, Franje Kleina u Gundulićevoj ulici br. 29, nasuprot evangeličke crkve.²⁴ Zgrada se datira u 1872. – 1874.,²⁵ što znači da su sgraffiti kasnije dodani. Za razliku od zgrade u Kukovićevoj, na Kleinovoj su kući sgraffiti obnovljeni pri restauraciji ove zgrade izvedenoj prije nekoliko godina. Motivi na ovim sgraffittima, metope i uglavnom vegetabilna dekoracija karakteristični su za ovu tehniku i kod drugih arhitekata. Pretpostavlja se da je slična dekoracija bila postavljena i na pročelje Plochbergerove kuće u Kukovićevoj ulici. (sl. 7, 8)

U godinama koje slijede sgraffito je doživio vrhunac svoje raširenosti u hrvatskoj arhitekturi, što se ponovno može zahvaliti Kršnjavom koji je nastavio preporučivati zagrebačkim arhitektima ne samo tehniku, nego i neposredne predloške za sgraffite.²⁶ Arhitekt koji je najviše slijedio Kršnjavijeve preporuke, kao uostalom i u drugim slučajevima, bio je, dakako, Herman Bollé.

Zanimljivo je kako je Bollé koristio sgraffito krajem 1870-ih i tijekom 1880-ih za ukrašavanje ne samo svojih neorenesansnih, nego jednako tako i neogotičkih te neoromaničkih ostvarenja. Sudeći prema sačuvanim projektima, na neogotičkim su građevinama sgraffito ukrasi stajali iznad prozora

zgrade Samostana magdalenki na Josipovcu (1879.), zatim iznad prozora prvoga kata zgrade Evangeličke crkvene općine i škole u Gundulićevoj ulici (1880. – 1882.), a sačuvani su do danas iznad prozora prvoga kata kanoničke kurije na Kaptolu 6 (1881. – 1882.) i prebendarske kurije na Novoj Vesi 5 (1880. – 1881.), kao i na neoromaničko-neogotičkome pročelju kanoničke kurije na Kaptolu 21 (1886.).²⁷ (sl. 9, 10)

I većina neorenesansnih građevina na kojima se u njegovu opusu javlja sgraffito iz istoga je vremena. U prvoj je polovini 1880-ih Bollé projektirao i gradio neorenesansnu jednokatnicu Kemijskoga laboratorija Sveučilišta u Zagrebu (1883. – 1884., danas Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti na Strossmayerovu trgu 14) kojoj na friz prvoga kata postavlja sgraffito dekorativne motive, a pretpostavlja se da su u istoj tehnici izvedeni i natpisi s imenima istaknutih kemičara koji su bili postavljeni na tome dijelu pročelja. (sl. 11)

Konačno, Bollé je ovaj tip dekoracije koristio i pri restauraciji starijih građevina, kurija na Kaptolu, kao na broju 2 gdje je sgraffito postavio ispod strehe te iznad prozora prvoga kata.²⁸

Sl. 7.
Franjo Klein,
Osobna kuća,
Gundulićeva 29,
Zagreb, 1872. –
1874.. Sgraffito
izveo Eduard Haase
1879.; fot. D.
Damjanović, 12. 9.
2018.

Sl. 8.
Franjo Klein,
Osobna kuća,
Gundulićeva 29,
Zagreb, detalj
pročelja s prikazom
sgraffita koji je izveo
dekorativni slikar
Eduard Haase; fot.
D. Damjanović, 12.
9. 2018.

U to vrijeme, neposredno nakon doseljenja u Zagreb (1879.), Bollé je na izradi projekata i u realizaciji građevina često surađivao s drugim istaknutim zagrebačkim arhitektom njemačkoga porijekla, Kunom Waidmannom. Waidmannov potpis, uz Bolléov, tako stoji na projektu za spomenutu prebendarsku kuriju na Novoj Vesi 5, a zajedno su radili i najmonumentalniju vilu visokoga historicizma u Zagrebu, vilu baruna Jovana Živkovića (kasnije obitelji Adrowski i Lubienski) u Jurjevskoj 27 (1880. – 1881.) na kojoj, vjerojatno pod utjecajem navedene Hansenove vile u Beču, postavljaju sgraffito friz na vrhu pročelja prvoga kata ispod strehe, a u istoj tehnici ukrašavaju i parapete između prozora na tornju.²⁹ (sl. 12)

Sgraffiti na svim spomenutim Bolléovim radovima imaju slične oblikovne odlike. Sadrže gotovo isključivo stiliziranu fitomorfnu plošnu dekoraciju koja je bila iznimno raširena u sgraffito radovima toga vremena, a podsjećaju i na tip dekoracije koji se koristio na keramičkim proizvodima u antici, a koju je Kršnjavi ilustrirao u svojoj knjizi *Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela gradjevnje ljepote*.³⁰ Zagrebački je tisak iz vremena kada su građene nazivao takav tip dekoracije arabeskama.³¹ Osim datacije koja se javlja na prebendarskoj kuriji, na njima se ne susreću neki posebni ikonografski ili drugi motivi. Na prebendarskim kurijama u Novoj Vesi te na Kuriji br. 6 dijelom se još mogu vidjeti izvorni koloristički odnosi – svijetlosmeđi dekorativni motivi na tamnosmeđoj pozadini, dok se pretpostavlja da koloristički odnosi koji postoje na sgraffitu kurije na

Sl. 9.
Herman Bollé,
Kuno Waidmann,
Detalj pročelja
Prebendarskih
kurija na Novoj Vesi
5, Zagreb, 1880.
– 1881.; fot. D.
Damjanović, 22. 9.
2009.

Sl. 10.
Herman Bollé,
Pročelje kanoničke
kurije na Kaptolu
6, 1882.; fot. D.
Damjanović, rujan
2009.

Sl. 11.
Herman Bollé,
Kemijski laboratorij
Sveučilišta u Zagrebu
(danas Knjižnica
Hrvatske akademije
znanosti i umjetnosti)
sa sgraffitom na
vijencu prvoga kata,
Strossmayerov trg
14, 1883.; fot. D.
Damjanović, 19. 4.
2010.

Sl. 12.
Kuno Waidmann,
Herman Bollé, Vila
Živković-Adrowski-
Lubienski, Jurjevska
27, 1880. – 1881.,
detalj tornja sa
sgraffitom; fot. D.
Damjanović, 30. 3.
2015.

Kaptolu 21 više ne odražavaju izvornu situaciju. Općenito, sgraffito dekoracije na spomenutim kurijama danas su u izrazito lošem stanju i bilo bi ih potrebno što prije obnoviti, odnosno u slučaju kurije na Kaptolu 6 i djelomično rekonstruirati kako ne bi bile u potpunosti izgubljene.

Osim na djelima koje je izvodio s Bolléom i na samostalnim se radovima Kune Waidmanna može tijekom 1880-ih susresti sgraffito tehnika pri ukrašavanju pročelja. Najistaknutiji je primjer svakako friz na kući Gustava Adolfa Welleru u Đurđićevoj 10 (1885.) koji predstavlja vjerojatno najreprezentativniji realizirani i sačuvani sgraffito ukras zagrebačkoga historicizma. (sl. 13)

Iznimnost ovoga pročelja istaknula je već Đurđica Cvitanović u svojoj monografiji o Waidmannu. Ova zgrada pripada naime skupini rijetkih građevina zagrebačkoga historicizma čije je glavno pročelje dijelom žbukano, a dijelom izvedeno od fasadnih opeka (i to različitoga tona, kako bi se dobio dekorativan uzorak sličan onome koji se javlja kod Hansena na bečkoj Burzi, Vojnopovijesnome muzeju i drugim građevinama). Ovu dekorativnu igru nastalu uporabom različitih materijala dodatno dopunjuje friz od sgraffita koji teče cijelom dužinom glavnoga pročelja između prizemlja i prvoga kata. Izveden je u tonovima smeđe boje, a sadržava fitomorfne i antropomorfne motive te maskerone.³² Izvori ne spominju tko ga

Sl. 13.
Kuno Waidmann,
Kuća Gustava Adolfa
Welleru, Đurđićeva
10, Zagreb, 1885.;
fot. D. Damjanović,
16. 9. 2020.

je izveo, no po svojoj prilici radilo o samome vlasniku kuće Gustavu Adolfu Welleru. Weller je naime bio soboslikar³³ pa je nesumnjivo htio preko ornamente na pročelju kuće pokazati svoje vještine sugrađanima. Je li pri tome izvodio dekoraciju po vlastitome ili Waidmannovu projektu teško je reći. Sigurno je međutim kako je sgraffito friz Wellerove kuće gotovo identičan sgraffito frizu postavljenomu na pročelju drugoga kata Austrijskoga muzeja za umjetnost i industriju u Beču (grifoni, puti koji drže štit, maskerone). Weller, Waidmann ili neki drugi nepoznati majstor kopirao je već više puta spomenuti Laufbergerov rad iz Beča bilo neposredno s građevine bilo preko crteža objavljenoga u nekoj od mapa ili časopisa, tek mu djelomično promijenivši proporcije. (sl. 14)

Osim Bolléa i Waidmanna, sgraffito ukrase može se naći i kod drugih zagrebačkih arhitekata toga vremena. Najveći broj motiva svakako je realiziran na zgradi Sokola i Kola na Sveučilišnome trgu (danas Trg Republike Hrvatske).³⁴ Ova stilski neobična zgrada s pročeljima izvedenim od fasadne opeke građena je u više etapa. Najstariji dio, koji je bio namijenjen društvu Hrvatski sokol, podignut je 1883. – 1884. prema projektu zagrebačkih graditelja Aleksandra Seća i Ferdinanda Kondrata. Uz nju je s istočne strane dograđena zgrada Kola prema projektu Matije Antolca 1884. – 1885., a potom je 1895. sa zapadne strane podignuta zgrada namijenjena za spremište i strojarnicu Hrvatskoga narodnog kazališta prema projektu bečkoga arhitektonskog biroa Fellner & Helmer, no prema projektu gotovo identičnome Antolčevom.³⁵ (sl. 15)

Sl. 14.
Kuno Waidmann,
Kuća Gustava
Adolfa Wellera,
Đorđićeva 10,
Zagreb, 1885.,
detalj s prikazom
sgraffita na pročelju;
fot. D. Damjanović,
12. 9. 2018.

Zanimljivo je napomenuti kako se Matija Antolec školovao na Politehnici u Zürichu³⁶ pa je sigurno imao prilike vidjeti Semperove sgraffite na središnjoj zgradi ove institucije. Je li ovaj arhitekt odigrao ključnu ulogu u postavljanju ukrasa od sgraffita na zgrade Sokola i Kola, nepoznato je. Navedeni se tip ukrasa pojavljuje na svim dijelovima ove građevine, ne samo na onima koje je projektirao Antolec. Sgraffitom su ukrašene površine ispod i iznad prozora prvoga i drugoga kata, površine iznad vrata, vijenac između prvoga i drugoga kata, vrhovi lezena, površine ispod svojevrsnoga slijepog kruništa na vrhovima pročelja zgrade, slijepi prozor na zgradi Kola, itd. Najveći dio sgraffita prikazuje uobičajene stilizirane vegetabilne motive, no na zgradi Kola osobito se ljepotom odlikuje sgraffito na slijepome prozoru koji prikazuje veliku liru, simbol ovoga društva. I na drugim su dijelovima pročelja zgrade Kola prikazani muzički instrumenti, a iznad prozora postavljena su imena važnih južnoslavenskih kompozitora (Vatroslava Lisinskog, Ivana pl. Zajca, Franje Kuhača, Ferde Livadića, Davorina Jenka, Ferde Rusana, Benjamina Ipvavca, Gjüre Eisenhutha, Franje Pokornog, Franje Vilhara i drugih). (sl. 16, 17, 18) Njihovo pojavljivanje motivirano je istim razlozima kao i u slučaju postavljanja imena istaknutih kemičara na zagrebački Kemijski laboratorij ili istaknutih znanstvenika na zgradu ciriške Politehnike – 19. stoljeće voljelo je pokazivati da poznaje i poštuje prošlost ne samo u odabiru stila – na javne se zgrade stoga redovito postavljaju portreti i/ili natpisi s imenima slavni osoba vezanih za instituciju koja se udomljivala kako bi se istaknuli čvrsti temelji na kojima ona počiva, ali i postavili kriteriji novim generacijama korisnika tih zgrada. Te svojevrsne galerije predaka izvedene u kamenu, štuku, sgraffitu i drugim materijalima u našoj se skromnoj verziji javljaju u vidu natpisa, bez portreta koji su većinom bili preskupi za hrvatske institucije.

Pročelja sa sgraffito dekoracijom izvedenih 1880-ih u Zagrebu bilo je nesumnjivo još i više što potvrđuje reprodukcija uglovnice F. Kratzla u Streljačkoj ulici br. 7, arhitekata/graditelja Šafraneka i Wiesnera (ispod ilustracije potpisan je samo J. Šafranek), podignute 1884., čija je ilustracija objavljena u *Viestima Društva inženira i arhitekta* u Zagrebu dvije godine poslije, koja postoji i danas, no sgraffito friz iznad prozora prvoga kata koji se jasno vidi na reproduciranoj fotografiji izvornoga stanja zgrade, nije

više sačuvan.³⁷ (sl. 19) Sgraffiti su otkriveni 2017. godine i pri konzervatorskim istražnim radovima na uglovnici Berislavićeva 5/Gajeva 17, a što se tiče njihovih oblikovnih odlika gotovo su sigurno iz istoga vremena.³⁸

I zagrebački je tisak u više navrata javio o podizanju ili namjeri podizanja građevina s ovim tipom dekoracije pročelja. Doznaje se tako da je sgraffito ornamentika planirana 1881. za pročelje crkve Svete Katarine na Gornjemu gradu,³⁹ no čini se kako nije izvedena, dok je sigurno da je postojala na kući koju je za obitelj Patriarch sagradio 1880. – 1881. graditelj Ferdinand Stejskal na Zrinjskome trgu br. 14.⁴⁰ Njezin detaljan opis pokazuje kako je bila po svoj prilici slična sgraffito dekoraciji kuće Weller – bila je izvedena u smeđim tonovima, a uz *arabeske* sadržavala je prikaze dječjih glava, koje su kritizirali u onodobnome tisku kao nepotreban ukras nejasnoga značenja.⁴¹ Nažalost, od njih nije do danas ostalo ni traga.

Velik je broj navedenih kuća bio građen i obnavljan nedugo nakon velikoga zagrebačkog potresa 9. 11. 1880. Građevinski bum koji je uslijedio dogodio se upravo u vremenu kada je sgraffito kao tehnika ukrašavanja bila najpopularnija u srednjoeuropskoj arhitekturi pa ne čudi ni njegova raširenost u Hrvatskoj.

Sgraffito je resio i pročelja stambene dvokatnice u Prilazu Đure Deželica 20, koju je podigla generalica

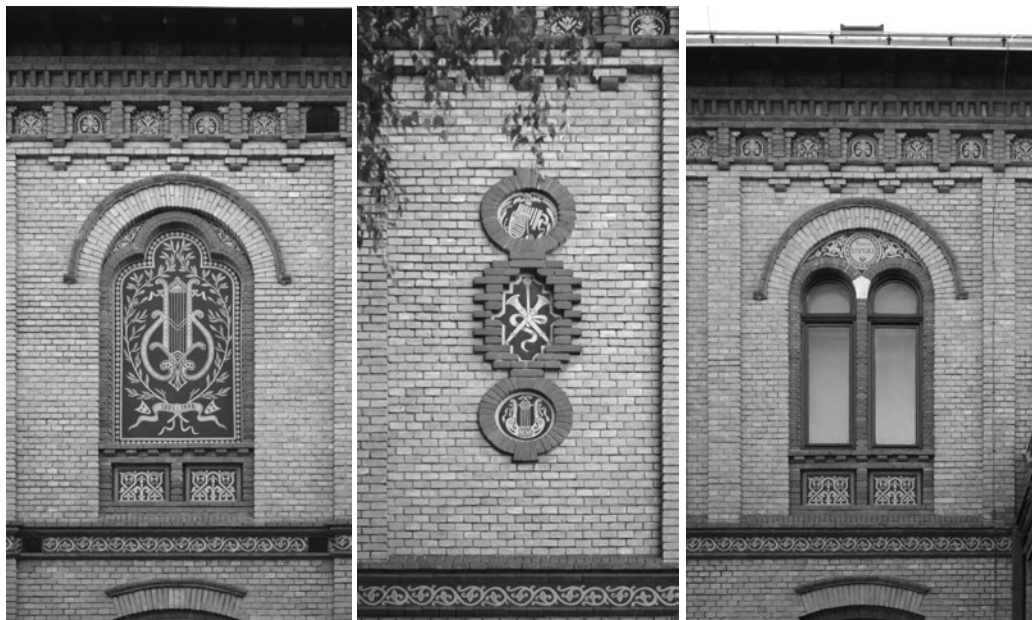
Sl. 15.
Aleksandar Seć,
Ferdinand Kondrat,
Matija Antolec,
Fellner & Helmer,
Zgrada Kola,
Sokola i spremišta
i strojarnice
Hrvatskoga
narodnog kazališta
u Zagrebu, Trg
Republike Hrvatske
5-6-7, 1883. –
1885., 1895.; fot.
D. Damjanović, 27.
3. 2010.

Sl. 16.
Matija Antolec, Detalj sa zgrade Kola s prikazom lire, simbola muzike, 1885.; fot. D. Damjanović, 12. 9. 2018.

Sl. 17.
Matija Antolec, Detalj sa zgrade Kola sa sgraffitima s prikazima muzičkih instrumenata, 1885.; fot. D. Damjanović, 12. 9. 2018.

Sl. 18.
Matija Antolec, Detalj sa zgrade Kola s prozorom ukrašenim sgraffitom i medaljonom s imenom Vatroslava Lisinskog, 1885.; fot. D. Damjanović, 12. 9. 2018.

Socias više od desetljeća kasnije, 1892. godine.⁴² Pisac članka u Narodnim novinama specificirao je i autora sgraffita – češkoga umjetnika/arhitekta Josipa (Jozefa) Dryaka koji se početkom 1890-ih nastanio u Hrvatskoj. Odabir umjetnika i tehnike ukrašavanja nije bio slučajan – cijela je zgrada bila podignuta u stilu češke neorenesanse koja se rijetko javljala u Zagrebu,⁴³ a koju je, prema tadašnjim nazorima, karakterizirala upravo obilna uporaba sgraffita kao tipa dekoracije pročelja.⁴⁴

Od sredine se 1890-ih sgrafito sve rjeđe koristi u zagrebačkoj arhitekturi. Ova je tehnika ukrašavanja pročelja korištena 1896. na glavnome hrvatskom paviljonu na Milenijskoj izložbi u Budimpešti koji je projektirao arhitekt Vjekoslav Heinzl,⁴⁵ kao i na budimpeštanskoj verziji Umjetničkoga paviljona ma-

đarskih arhitekata Flórisa Nándora Korba i Kálmána Giergla.⁴⁶ (sl. 20) Pri ponovnoj izgradnji Umjetničkoga paviljona u Zagrebu, nakon prenošenja njegove konstrukcije iz Budimpešte, bilo je planirano postaviti na njegova pročelja dvadeset dvije sgrafito figuralne kompozicije (i dvije freske), no od njih se naposljetku odustalo dijelom zbog nedostatka sredstava, a dijelom i zbog kritike (možda čak i Kršnjavijeve) da bi ih uništile vremenske prilike koje karakteriziraju Zagreb.⁴⁷ Da je bila realizirana, radilo bi se o najraskošnijoj galeriji predaka izvedenoj u sgraffitu u hrvatskoj arhitekturi koja bi znatno oživjela pročelja Umjetničkoga paviljona i u ikonografskome smislu zorno predočila ulogu ove institucije.

SGRAFFITO U ARHITEKTURI KASNOGA 19. I RANOGA 20. STOLJEĆA U JADRANSKOME DIJELU HRVATSKE

Osim Zagreba, u kojemu se u arhitekturi historicizma u Hrvatskoj susreće nesumnjivo najveći broj pročelja ukrašenih sgrafito tehnikom, i u drugim se mjestima u Hrvatskoj može naći zgrada s ovim tipom ukrasa.

Sl. 19.
Šafranek i Wiesner (ispod ilustracije potpisan je samo J. Šafranek), Uglovnica F. Kratzla u Streljačkoj ulici 7, Zagreb, 1884.; Viesti Društva inženira i arhitekta, 2-3 (30. 6. 1886.), 46.

Sl. 20.
Vjekoslav Heinzl, Glavni hrvatski paviljon na Milenijskoj izložbi u Budimpešti, 1896.; HR-DAZG-135, Državna središnja obrtna škola, Album fotografija, foto György Klösz, 1896.

Pretpostavlja se da su dekoracije ispod strehe u Krešimirovoj 22 u Rijeci arhitekta Carla Zammattija (1894.) te na zgradi Pomoračke zaklade Svetoga Nikole u Manzoniyevoj 2 u Rijeci (1893.), koja je vjerojatno djelo arhitekta Carla Conighija, izvedene u tehnici sgraffita, a po svojoj prilici i dio izvorne dokumentacije na takozvanoj Turskoj kući (arhitekt Carl Conighi, Verdijeva 15, Rijeka) iz 1906. bio izveden kao sgraffito.⁴⁸

Iako u slučaju riječkih primjera nije sigurno je li riječ o sgraffitu ili o fresko slikama, sigurno je kako je riječ o tipu ornamentacije koja je bila nadahnuta sgraffitom.⁴⁹

Primjeri se zgrada s pročeljima ukrašenima sgraffitom susreću i u arhitekturi Dalmacije „dugoga 19. stoljeća“. Dobar je primjer tomu nekadašnja zgrada C. K. Poljodjelske škole i pokušališta u Splitu, podignuta oko 1903. – 1904. godine na predjelu Skalice.⁵⁰ Ovu je prostranu neorenesansu građevinu sa secesijskim motivima podignulo znatnim troškovima od oko 250.000 kruna poduzeće Hrvatska radnička zadruga prema projektu nepoznatoga, vjerojatno vladinoga (možda i bečkoga) arhitekta, a dobila je ispod strehe dugi vijenac od sgraffita, koji se i danas može vidjeti (mada je dosta izbljedio).⁵¹ Zgrada je kasnije služila kao Obrtnička i Tehnička škola, a danas se u njoj nalazi Elektrotehnička škola Split.⁵² Iz dostupne je fotografije/razglednice⁵³ teško zaključiti koji motivi stoje na frizu Poljodjelske škole, no pretpostavlja se da se radi o fitomorfnim dekoracijama kojima se naglašavala prvotna uloga ove zgrade. (sl. 21)

Pojava sgraffita u arhitekturi historicizma u drugim dijelovima Hrvatske ne može se tako teorijski potkrijepiti, kao u slučaju Zagreba. Sigurno je međutim da te dekoracije imaju slično ishodište, odnosno da su bile nadahnute ili neposredno djelima Gottfrieda Sempera ili djelima bečkih arhitekata koji su pošli njegovim stopama.

ZAKLJUČNE RIJEČI

S prestankom dominacije historicizma sgraffito neće potpuno nestati iz hrvatske arhitekture. Nije imao, doduše, ni u zagrebačkoj ni u općenito hrvatskoj secesijskoj arhitekturi onu popularnost koju je stekao početkom 20. stoljeća u belgijskoj arhitekturi, što se dijelom može objasniti onodobnom raširenošću keramičkih ukrasa na fasadama u Srednjoj Europi (pod utjecajem bečke arhitekture ili Zsolnayevih radova u Mađarskoj), a s druge strane zbog ponovnog povratka voluminoznijim ukrasima od žbuke koji su omogućavali 'naturalističkije' efekte kojima je secesija izrazito težila. Sgraffito je ponovno revitaliziran u arhitekturi Hrvatske nakon 1945. godine kada se počeo često koristiti kako za ukrašavanje pročelja tako i unutrašnjosti javnih zgrada vjerojatno iz istih razloga zbog kojih su ovu tehniku preporučivali i Semper i Kršnjavi – efektna je, a jeftina – što je u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata bilo od vitalne važnosti.⁵⁴

Sl. 21.
Zgrada C. K.
Poljodjelske škole
i pokušališta u
Splitu, Zrinjsko-
Frankopanska 23,
1903. – 1904.;
Zbirka razglednica
Frane Mikelića

Bilješke

- ¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-9364 Umjetnost i država u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do danas.
- ² HAROLD OSBORNE (ur.), „Graffito or Sgraffito“, *The Oxford Companion to Art*, Oxford University Press, Oxford, 1970., 498-499; ANA DEANOVIĆ, „Sgraffito“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Zagreb, 1966., knjiga 4, 201. NIKOLAUS PEVSNER, HUGH HONOUR, JOHN FLEMING, „Sgraffito“, *Lexikon der Weltarchitektur*, Prestel, München, 1992., 576; WALTER TAFELMAIER, GEORG DONAUER, GERHARD JEHL, *Architekturmalerei an Fassaden, Anregungen, Vorlagen, Techniken*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1988., 133-138. O uporabi sgraffita u češkoj arhitekturi 19. st. u: MARTIN HORÁČEK, „Poznámky k barevným průčelím v architektuře 19. století na Moravě, zvláště k polychromii a sgrafitu / Bemerkungen zu farbigen Fassaden in der Architektur des 19. Jahrhunderts in Mähren, besonders zu Polychromie und zu Sgraffito“, *Studia Moravica. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica - Moravica*, II (2004.), Olomouc, 281-304. O primjerima iz Mađarske u: VERA LÁJER, „A MÁV Nyugdíjintézet köröndi bérházának sgraffito-kartonjai. A műtárgygyűttes leíró bemutatása“, *Budapest neoreneszánsz építészet. Tanulmányok*, ur. Tamás Csáki, Violetta Hidvégi, Pál Ritoók, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009., 205-212.
- ³ GOTTFRIED SEMPER, „Die Sgraffito-Dekoration“, *Beiblatt zur Zeitschrift für bildende Kunst*, III/6 (10. 1. 1868.), 45-48 (45).
- ⁴ BARBARA VON ORELLI-MESSERLI, *Gottfried Semper (1803–1879). Die Entwürfe zur dekorativen Kunst*, Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2010., 28-29.
- ⁵ BARBARA VON ORELLI-MESSERLI, *Gottfried Semper...* (bilj. 4), 336.
- ⁶ GOTTFRIED SEMPER, *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik*, 1, Textile Kunst, 2. izdanje, Friedr. Bruckmann's Verlag, München, 1878., 12; MARI HVATTUM, *Gottfried Semper and the Problem of Historicism*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2004., 67.
- ⁷ GOTTFRIED SEMPER, *Die Sgraffito-Dekoration...* (bilj. 3), 45.
- ⁸ „wo die Baukunst gezwungen ist, zur Bekleidung der äußeren Mauerfläche den Putzmaurer zu gebrauchen, zunächst und ganz besonders dadurch, daß sie recht eigentlich dem Bereiche dieses Baugewerkes angehört, dessen in Allgemeinen gering geachteter Antheil am Bauen dadurch Bedeutung erlangt und der Kunst sich nähert.“ GOTTFRIED SEMPER, *Die Sgraffito-Dekoration...* (bilj. 3), 45; BARBARA VON ORELLI-MESSERLI, *Gottfried Semper...* (bilj. 4), 335.
- ⁹ *** „Sgraffito Painting“, *The British Architect*, III/69 (23. 4. 1875.), 225-226.
- ¹⁰ NORBERT WIBIRAL, RENATA MIKULA, *Heinrich von Ferstel*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1974., 130.
- ¹¹ NORBERT WIBIRAL, RENATA MIKULA, *Heinrich von Ferstel...* (bilj. 10), 71, 73.
- ¹² O vili više u: RENATE WAGNER-RIEGER, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Österr. Bundesverl. für Unterricht, Wissenschaft u. Kunst, Beč, 1970., 139, 142.
- ¹³ ANDREAS HUTH, „‘Zum ersten Male wieder seit der Zeit der Renaissance’. Die Wiederentdeckung der Sgraffito-Technik im 19. Jahrhundert“, *Unzeitgemäße Techniken*, ur. Magdalena Bushart, Henrike Haug, Stefanie Stallschus, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 2019., 119-143.
- ¹⁴ JACOB BURCKHARDT, *Die Renaissance in Italien*, u: Franz Kugler, *Geschichte der Baukunst*, sv. 4, Verlag von Ebner & Seubert, Stuttgart, 1867., 278-279.
- ¹⁵ JACOB BURCKHARDT, *Geschichte der Renaissance in Italien*, Verlag von Ebner & Seubert, Stuttgart, 1878., 332-339. U ovome se članku donose ilustracije prema izdanju iz 1912., budući da to izdanje autor posjeduje.
- ¹⁶ EMIL LANGE, JOSEPH BÜHLMANN, LUDWIG LANGE, *Die Anwendung des Sgraffitto für Façaden-Decoration. Nach italienischen Originalwerken*, München, E. A. Fleischmann's Buch- und Kunsthandlung, Berlin, Gropius'sche Buchhandlung, 1867.
- ¹⁷ HEINZ SCHÖNY, „Laufberger, Ferdinand Julius Wilhelm“, *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, V, 49. Prema: https://www.biographien.ac.at/oeb/oebl_L/Laufberger_Ferdinand-Julius-Wilhelm_1829_1881.xml (pregledano 1. svibnja 2020.)
- ¹⁸ OLGA MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986., 34-43.
- ¹⁹ VLADIMIRA TARTAGLIA-KELEMEN, „Pisma Izidora Kršnjavoga 1874.–1878.“, *Radovi Arhiva JAZU*, 2 (1973.), Zagreb, 157–220 (196). Kršnjavijev tekst o sjevernoj strani Jelačićeva trga priložen pismu Kršnjavi Mrazoviću, Rim, 21. 3. 1875. Pismo je dijelom kasnije objavljeno u Narodnim novinama: ISO KRŠNJAVI, „Non quis sed quid: Dogradnja Jelačićevog trga“, *Narodne novine*, 45 (25. 2. 1880.), 4. Članak nije potpisan, no Kršnjavijevo autorstvo nije upitno, jer identične stavove iskazuje u spomenutome dopisu. O problematici i u: OLGA MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj* (bilj. 18), 227–230;

- DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, Leykam international, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2013., 571–574.; DRAGAN DAMJANOVIĆ, „Iso Kršnjavi i arhitektura historicizma u Hrvatskoj“, u: *Iso Kršnjavi - veliki utemeljitelj. Zbornik radova znanstvenog skupa*, ur. Ivana Mance, Zlatko Matijević, Institut za povijest umjetnosti, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2015., 240-256 (242-248).
- 20 *** „Prvi sgraffito u Zagrebu“, *Obzor*, 150 (2. 7. 1879.), 4.
- 21 LELJA DOBRONIĆ, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Knjiga XXX, Zagreb, 1983., 54, 58, 94.
- 22 „Prvi sgraffito u Zagrebu“, *Obzor*, 154 (7. 7. 1879.), 3.
- 23 „Sgraffito u Zagrebu“, *Obzor*, 157 (10. 7. 1879.), 3.
- 24 Isto.
- 25 O kući u: LELJA DOBRONIĆ, *Graditelji i izgradnja Zagreba* (bilj. 21), 67-68, 96; O Haaseovim djelima i u: DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Vila Živković-Adrowski-Lubienski*, Obitelj Bračun, Zagreb, 2016., 50-51.
- 26 „Obrtnička izložba doljnjie Austrije u Beču, I.“, *Narodne novine*, 174 (31. 7. 1880.), 2-3. Članak nije potpisan, no uzevši u obzir sadržaj, autor je nesumnjivo Kršnjavi. U članku predlaže Hoelderove uzorke pod naslovom: *Vorlegeblätter für technisches Freihandzeichnen, Sgraffito Ornamente der Renaissance, Marmor ornamente*.
- 27 O ovim građevinama više u: DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé...* (bilj. 19), 383-400.
- 28 Sgraffiti na kuriji Kaptol 2 otkriveni su pri nedavnoj restauraciji zgrade. Na podacima zahvaljujem dr. sc. Nini Gazivoda iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba.
- 29 DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Vila Živković-Adrowski-Lubienski...* (bilj. 25), 50-51.
- 30 ISO KRŠNJAVI, *Oblici graditeljstva u starom vieku i glavna načela građevne ljepote*, Zagreb, Društvo umjetnosti, 1883., 69.
- 31 Pri opisu sgraffita na prebendarskim kurijama u članku u *Agramer Zeitung* istaknuto je: „Die in Segmentbogen geschlossenen Fenster des ersten Stockwerkes sind mit gothischen Bogen überwölbt und die zwischen den beiden Bogen liegenden Felder mit Sgraffito, lichtbraune Arabeske auf dunkelbraunem Grunde, geschmückt.“ „Bauthätigkeit in Agram“, *Agramer Zeitung*, 121 (28. 5. 1881.), 2.
- 32 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Arhitekt Kuno Waidmann*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XVI, Zagreb, 1969., 24, 84.
- 33 IVAN ULČNIK, „Naši stari zagrebački privrednici. Gustav Adolf Weller“, *Zagreb*, IV/4 (travanj 1936.), 105-109.
- 34 Da je ornamentika izvedena na pročeljima zgrada Sokola i Kola doista izvedena u sgraffito tehnici potvrdila mi je dr. sc. Nina Gazivoda iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, kojoj zahvaljujem na brzoi i iznimno informativnoj pomoći.
- 35 SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova*, Školska knjiga, FS, Zagreb, 1996., 91-93, 176-178, 606-610.
- 36 „†Matija Antolec“, *Narodne novine*, 226 (3. 10. 1894.), 3.
- 37 „Sgrada F. Kratzla u Zagrebu, Streljačka ulica“, *Viesti Društva inžinira i arhitekta*, 2-3 (30. 6. 1886.), 46.
- 38 Za podatak zahvaljujem dr. sc. Nini Gazivoda iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba.
- 39 „Crkva je sad gotova i svatko hvali prijazno izvedeno pročelje, koje će istom svu arhitektoničku ličnost postići kad po osnovi dobije još transparentnu uru i kad se ciela stiena namaže pravom bojom. Nadležne osobe primietile su, da bi se jošte morala ona dva prazna polja, desno i lievo od kipa sv. Katarine izpuniti sa slikami a la sgraffito ili drugom kakovom dekoracijom.“ „Zagrebačke crtice“, *Narodne novine*, 257 (10. 11. 1881.), 3.
- 40 „Sgraffito – Bauten in Agram“, *Agramer Zeitung*, 219 (26. 9. 1892.), 2-3. „Sgraffito – gradnje u Zagrebu“, *Narodne novine*, 217 (23. 9. 1892.), 3. O kući Patriarch na Zrinskome trgu više u: SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka zelena potkova* (bilj. 35), 69, 404, 444. Prema autorici, autor je projekta prema kojemu je sagrađena zgrada 1880. – 1881. Ivan Schnuparek. Moguće je da je vijest u novinama sadržavala pogrešan podatak ili da je Stejskal bio samo izvođač radova.
- 41 „Minder glücklich scheint uns die Ausstattung mit Sgraffito-Verzierungen gelungen zu sein. Der Sgraffito-Fries unter dem obersten Hauptgesims mach allerdings einen sehr guten Eindruck und insbesondere vereinigen sich die in Farben ausgeführten Arabesken harmonisch mit den Formen der durchbrochenen Terracotta-Einsätze; dagegen können wir den in Sgraffito ausgeführten figuralischen Verzierungen zwischen den Fenstern absolut keinen Geschmack abgewinnen. Die Kindergestalten, über deren Bedeutung man sich vergebens klar zu werden versucht sind in allem Ueberflusse in zwei braunen Farben-Tinten von recht unfreundlichem Tone ausgeführt und trotz ihres kurzen Bestandes arg verwaschen.“ „Zur Bauthätigkeit“, *Agramer Zeitung*, 136 (17. 6. 1881.), 1-2. Sgraffito Patriarchove kuće spominje se i u: „Gradnje u Zagrebu“, *Obzor*, 184 (10. 8. 1881.), 3.
- 42 „Sgraffito – Bauten in Agram“, *Agramer Zeitung*, 219 (26. 9. 1892.), 2-3. „Sgraffito – gradnje u Zagrebu“, *Narodne novine*, 217 (23. 9. 1892.), 3.
- 43 „Česka renesanca u Zagrebu“, *Narodne novine*, 86 (14. 4. 1892.), 2.
- 44 Josip Dryak je, nakon što je završio Visoku tehničku školu u Pragu, bio zaposlen u poduzećima Gjüre Cameluttija i Martina Pilara, a potom je od 1894. do 1933. radio pri Građevnome odjelu Zemaljske vlade (i institucija koje su ga naslijedile). Predavao je od 1899. i na Obrtnoj školi. Više u: JASENKA KRANJČEVIĆ, MIRJANA KOS, *Češki arhitekti i počeci turizma na hrvatskom Jadranu*, Institut za turizam, Zagreb, Državni arhiv u Rijeci, Rijeka, Veleposlanstvo Republike Češke, Zagreb, 2015., 5.
- 45 „Izložbene sgrade. 1. Paviljon za proizvode industrije, obrta i gospodarstva“, *Viesti zemaljskog izložbenog odbora*, 26 (11. 7. 1895.), 1.
- 46 „Kunstpavillon“, *Agramer Zeitung*, 180 (7. 8. 1895.), 3.
- 47 Povučena je paralela sa sgraffitima Wilhelma von Kaulbacha u Münchenu koji su posve propali. „Vom Kunstpavillon“, *Agramer Zeitung*, 74 (1. 4. 1897.), 5.
- 48 O spomenutim zgradama više u: DAINA GLAVOČIĆ, „Stambena arhitektura“, *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845. – 1900. Arhitektura i urbanizam*, ur. Ljubica Dujmović Kosovac, Moderna galerija Rijeka – muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2001. 118-155 (134-141).
- 49 Kontaktiran je Konzervatorski odjel u Rijeci, čiji mi djelatnici nisu mogli potvrditi da su te dekoracije izvedene u tehnici sgraffita. Zahvaljujem na pomoći dr. sc. Biserki Dumbović-Bilušić.
- 50 STANKO PIPLOVIĆ, *Izgradnja Splita u XIX. stoljeću*, Društvo prijatelja kulturne baštine Split, Split, 2015., 184-185. SANDI BULIMBAŠIĆ, *Tehnički školski centar – zgrada i namjena*, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Splitu, Split, 2005.
- 51 Za podatak o postojanju sgraffita na ovoj zgradi zahvaljujem dr. sc. Jošku Belamariću s Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu.
- 52 <http://www.1995.krs.hr/institut/kronika.html>, <http://ss-elektrotehnicka-st.skole.hr/skola/povijest>, (pregledano 5. kolovoza 2020.)
- 53 Za nabavu razglednice zahvaljujem dr. sc. Sandi Bulimbašić iz Konzervatorskoga odjela u Splitu te gospodinu Igoru Golešu koji je ustupio sken razglednice iz zbirke Frane Mihelića. Zahvaljujem im i na ljubaznosti što su mi omogućili njezino reproduciranje.
- 54 Uzevši u obzir temu ovoga teksta, sgraffito dekoracije izvedene u Hrvatskoj nakon 1945. neće biti posebno obrađivane.

Architect Gottfried Semper and New Techniques of Façade Decoration in Croatian Historicism – Sgraffito

DRAGAN DAMJANOVIĆ

The paper examines the use of sgraffito as a technique of façade decoration in Croatian Historicism from the 1870s to the beginning of the 20th century. Its emergence is explained through the influence of the architect Gottfried Semper, both his theoretical writings and architectural designs, primarily the building of the Polytechnikum in Zurich. Semper had a profound impact on the spread of sgraffito in Viennese architecture of the period, which in turn, due to the first Croatian art historian Iso Kršnjavi, influenced its emergence in Croatian architecture. Kršnjavi began to encourage the use of sgraffiti in façade decoration in Croatia already in 1875, although the first examples of its use appeared in Zagreb in 1879. In the same year the painter Eduard Hasse executed the still preserved sgraffito decoration of the private residence of architect Franjo Klein. The widespread use of this type of decoration was due to Herman Bollé, who applied it on the façades of most of his architectural works built during the late 1870s and the early 1880s: the monastery of the Order of St Mary Magdalene at Josipovac (1879), the Evangelical

community and school building in Gundulićeva Street (1880 – 1882), prebendaries' manors at 5 Nova Ves Street (1880 – 1881), canons' manors at 6 Kaptol Street (1881 – 1882) and 21 Kaptol Street (1886), the Chemical Laboratory of the University of Zagreb (1883 – 1884, today Library of the Croatian Academy of Sciences and Arts, 14 Strossmayer Square), Villa Živković-Adrowski-Lubienski (1880 – 1881, co-designed with Kuno Waidmann, 27 Jurjevska Street), etc. The most exquisite sgraffito decoration in Zagreb is preserved on the house of Gustav Weller in 10 Đorđićeva Street, designed by Kuno Waidmann (1885), while the most elaborate ones can be found on the building of the Kolo and Sokol societies (designed by Aleksandar Seć, Ferdinand Kondrat, Matija Antolec, Fellner & Helmer, 5-6-7 Republike Hrvatske Square, 1883 – 1885, 1895). The building of the former Imperial and Royal Agricultural School and Experimental Centre in Split (1903 – 1904) provides an example of the spread of sgraffito decoration in other parts of Croatia, not only in Zagreb.